

Оңғарова Е.М.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: aidmukas@mail.ru

КАСПИЙ ТЕҢІЗІН ГЕОСАЯСИ ТЕОРИЯЛАР ШЕҢБЕРІНДЕ ТАЛДАУ

Аталмыш мақалада Каспий бассейні аясында геосаяси көзқарастар қарастырылған. Сонымен қатар батыстың классикалық геосаяси еңбектері шеңберінде талдау жасалған. Өзектілігін жоймаған, геосаясатта өз ролін алған ғалымдардың еңбектері қазіргі таңда батыстың сыртқы саясатына бағыт-бағдар беріп отырған алдыңғы қатарлы еңбектер болып табылады. Каспий теңізі және оның аймағында орналасқан географиялық кең ауқымды алып жатқан энергия ресурстарының халықаралық аренада маңызы зор. Энергия ресурстарына бай теңізге және оның аймағына алып елдердің энергетикалық стратегиялары да анализ жасалған. Қырғи қабақ соғыстан кейінгі геосаяси алаңның өзгеріске ұшырауы, әсіресе идеологиялық теориялармен жалғасын тапқан геосаяси ғалымдардың көзқарастары да қолға алынған.

Түйін сөздер: Каспий теңізі, геосаясат, энергия ресурстары, өркениеттер қақтығысы, теңіз егемендігі.

Ongarova Y.M.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aidmukas@mail.ru

Analysis of the Caspian Sea within the framework of geopolitical theories

This paper provides geopolitical views on the Caspian Sea. There is also analysis of western classical geopolitical works. The works of scientists who have not eliminated their relevance and have played a role in geopolitics are now the most prominent works leading western foreign policy. The geographical scope of the Caspian Sea and its region is important in the international arena. The energy strategies of countries that have access to the energy-rich sea and its region have also been analyzed. The geopolitical landscape of the Cold War, especially geopolitical scholars, has continued with ideological theories.

Key words: Caspian Sea, Geopolitics, Energy Resources, Civilization Conflict, Maritime Sovereignty.

Онгарова Е.М.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aidmukas@mail.ru

Анализ Каспийского моря в рамках геополитических теорий

В этой статье представлены геополитические взгляды на Каспийское море, а также анализы на западные классические геополитические взгляды. То есть это работы ученых, которые не утратили свою актуальность и сыграли определенную роль в геополитике Запада. Теперь они являются наиболее известными работами, которые ведут западную внешнюю политику. Географический охват Каспийского моря и региона важен на международной арене. Были также проанализированы энергетические стратегии стран, имеющих доступ к богатым энергоресурсам моря и региона. Были также проанализированы энергетические стратегии стран, имеющих доступ к богатым энергоресурсам моря и региона около Каспия.

Ключевые слова: Каспийское море, геополитика, энергетические ресурсы, конфликт цивилизаций, морской суверенитет.

Кіріспе

Қырғи-қабақ соғысынан кейінгі кезінде жаһандық күштердің көздеген аймағы Қара теңіз және Каспий бассейні болған. Қазірдің өзінде, АҚШ әкімшілігі, Қара теңізде флотын ұстау үшін түрлі қадамдарға барды. Румыния және Болгарияның НАТО-ға мүше болуы және осы елде АҚШ әскери теңіз күштері базасын ашу идеясы осы қадамдардың бірі ғана болып табылады. Сонымен қатар, бұл аймақтар Ресей мен Қытай үшін таптырмас аймақ болып табылады. Орталық Азия мен Каспий теңізінің бай ресурстары Азия мен Еуропа арасындағы және Ресей мен Қытай арасында геосаяси және геостратегиялық орайда үлкен маңызға ие болып табылады. Атап айтқанда, батыс геосаяси теориясында Каспий теңізінің геосаяси және геостратегиялық маңызы зор. Жалпы Каспий бассейні геосаяси теориялар шеңберінде бағалануға тұратын табиғи құнды ресурстарға ие.

Бүгінгі дамудың ең маңыздысының бірі әлемдегі энергетикаға сұраныстың өсуі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, энергия көздері әр түрлі геосаяси көзқарас үшін негіз болып табылады. Энергия ресурстары, олардың табылған аймағы және энергетика желілерін бақылаудың өмірлік маңызы зор. Егер мемлекет ғаламдық немесе шағын аумақтық аймаққа егемендігіне ең маңызды кедергі қуатын дамытуға және қамтамасыз етуге жеткілікті экономикалық ресурстарының болмауы. Сондықтан, соғыс және бейбітшілік әдетте шикізат ресурстары мен олар орналасқан аймақтар айналасында орын алған ашық және құпия қорқынышты күрес нәтижесі болып табылады. Бұл бөлімде энергетикалық ресурстар геосаяси теориялар аясында талданады. Бірінші Батыс (Махан, Бжезинский, және т.б.) және Шығыс (Гумилев, Дугин) геосаясатшылардың классикалық және қазіргі заманғы тәсілдері талданды. Екіншіден, Каспий теңізінің энергия көздерінің геосаяси ролі анықталады. Сонымен қатар жаһандық және аймақтық державалардың геосаяси мақсаттары айқындалады.

Негізгі бөлім

География ғылымына тауларды, теңіздерді зерттеу миссиясынан тыс саяси мағына жүктеген алғашқы тұлға Британияның корольдік географиялық қоғамының 1887 жылғы жиналысында ұсынған докладымен Хальфорд Маккиндер болды. Маккиндердің айтуынша,

табысты сыртқы саясаттың жоспарлануы тек географияны ескере отырып жасалуы мүмкін. Өйткені география халықаралық қатынастарда ойыншыларды, ойыншылардың қолындағы қозырыларын, әрбір мемлекеттің іске асыратын қауіпсіздік шараларын анықтайтын ең маңызды фактор болып табылады (Ары, 2004: 213).

Саясат, мемлекет және география ұғымдары геосаясатпен тығыз байланысты тұжырымдамалар болып табылады. Жаңа алаңдарға және жер ресурстарына контроль жүргізу үшін жер, теңіз және әуе геосаясатының мемлекеттік саясатқа тікелей әсер ететін элемент ретінде дамуына жол ашты. Геосаясат тұжырымдамасы, грек ‘geo’ (жер) және ‘politika’ (саясат) сөздерінің тіркесімі болып табылады. Саяси құрылымдардың физикалық қоршаған ортаның жай-күйі бойынша қарым-қатынасы және осы қарым-қатынастың саяси процестерге ықпалы көне заманнан бері зерттелген бағыттардың бірі болып табылады. Алайда, жаһандық геосаяси теориялардың пайда болуы әлем географиясының нақтылыққа қол жеткізуі (географиялық ашылулардың аяқталуы) және қиян-кескі отаршылдық ұрыс арқасында мүмкін болды. XIX ғ. геосаяси теориялар саласындағы отаршылдық күрес аймақтық деңгейден әлемдік кеңістікке көшті (Сэвим, 2013:102).

XIX ғ. өнеркәсіптік революцияның нәтижелері шикізат іздеу және жаңа өнімдердің маркетингтік/нарықтық қажеттілігі теңіз жолдарының маңыздылығын өсірді және жаңа технологиялар арқылы алыс қашықтық қысқартылды. Тарихи Жібек жолы маңыздылығын жоғалтқанда Маханның «теңізге үстемдік еткен әлемге үстемдік етеді» тезисі пайда болды. Индустриялық революция мен геологиялық формациялардан кейін жер асты көмір, мұнай мен газ қорларын өндірісте пайдалану жолы табылып өркениет ағымдағы деңгейге қол жеткізді (Сайгын, Чэлик, 2011:25).

Көмірден мұнайға көшу кезеңінде индустриялық революцияның алғаш пайда болған жері ретінде саналатын Англия әрі бай көмір кен орындары әрі отарлаған аймақтарындағы бай ресурстары арқасында дәуірінің ең маңызды өнеркәсіптік және өндірістік орталығына айналды. Кезеңнің басқа да қуатты мемлекеттері Германия мен Франция да бай көмір кен орындарымен осы жарыста өз орнын алды. Алайда, XIX ғ. соңы көмір энергия көзіне қарағанда неғұрлым үнемді және тиімді мұнай энергия көзі дәстүрлі энергия көзі болып саналатын көмірдің

энергетика саласындағы сұранысын түбегейлі өзгеруге не әкеп соқты. Мұнайдың жарқыраған жұлдызы күшті өнеркәсібі бар Еуропа мемлекеттерінде (Ұлыбритания, Франция, Германия) терең алаңдаушылық оятты. Өйткені мұнай Еуропадағы табылған жоқ. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында белгілі кен орындары тиісінше, Пельсинвания (АҚШ), Галисия (Румыния) және Абшерон түбегінде (Өзірбайжан) бар еді. Келесі жылдары Таяу Шығыс елдерінде оның ішінде әсіресе Иран, Ирак, Сауд Арабиясы, Кувейт сияқты елдерде мұнай қоры ашылған. Бұл аймақтар Еуропадан тыс және Еуропадан алыс қашықтықта еді. XIX ғасыр энергия көздері мен энергия беру желі бағыттарына интенсивті бәсекелестік уақытына айналды (Ары, 2004:214).

100-ден астам жыл ішінде мұнайға қол жеткізе алатын жалғыз ел Ирак болып табылады. 60-90 жылдық мұнай қоры бар елдер Иран, Сауд Арабиясы, БАӘ, Қазақстан, Ливия және Колумбияда болып табылады. Қазақстан мен Колумбиядан өзге де елдер Үлкен Таяу Шығыс аймағында және тағы төрт ел (Ирак, Иран, БАӘ және Сауд Арабиясы) Таяу Шығыста орналасқан. Бұл Таяу Шығыстың экономикалық маңыздылығын көрсетеді.

Қырғи-қабақ соғыстың аяқталуы геосаяси аренада парадигма өзгерістеріне алып келді. Қырғи-қабақ соғыста жеңіспен шыққан АҚШ сыртқы саясатын қалыптастыру кезеңінде Альфред Тайер Махан, Николас Джон Спайкмэн, теориясынан пайдаланды. 1990 жылдарда жаңа геосаяси теориялар Франчайзинг Фукуяманың «Тарих соңы» атты диссертациясы кейінірек бұл тезиске жауап ретінде Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы» атты еңбегі пайда болды. Сол жолда біраз уақыттан кейін АҚШ билігінің төмендеуі дәлелдемесімен тұрақты ұлы держава саясатын ұсынған Бжезинский «Ұлы шахмат тақтасы» атты теориясын ұсынды.

Альфред Тайер Махан (1840-1914) америкалық геосаяси теорияның негізін қалаушы болып саналады. Теңіз оның көзқарасы бойынша соғыс уақытында күрескен күштерге стратегиялық артықшылық беретін элемент болып табылады. Англия Махан кезеңінде теңіз күшқуаты арқылы супер күш ретінде әлемдік экономика мен саясатта үстемдік құрған мәртебелі мемлекет еді. 1890 ж. жарияланған «Әскери-теңіз флотының тарихқа ықпалы» кітабы арқылы «Теңіз егемендігі» теориясының принциптерін қолдады. Махан білдірген пікірлері АҚШ империялық билікке ие болуда теңіз күшінің маңыздылығын атап көрсетті.

– Бір теңіз мемлекетінің құрлықтағы мемлекетпен салыстырғанда ресурстарын теңіз тасымалдау саласына бағыттауға көп мүмкіндігі бар.

– Географиялық факторлар бір елдің әскери-теңіз стратегиясын тікелей бағыттай алады.

– Ол басқа күштермен бірге географиялық орналасқан жері көптеген бағытта стратегиялық артықшылықтармен қамтамасыз ете алады.

Әрі құрлықтарға әрі маңызды сауда жолдарына шабуыл мүмкіндігі, орталық орналасуы және ықтимал жауларға қарсы шабуыл операцияларын өңдеуге ыңғайлы база болу мүмкіндігін береді. Нәтижесінде пайда болған сауда құрылымын қорғау үшін әскери-теңіз күштерінің құрылуы қажет. Маханның «Теңіз егемендігі» теориясын зерттегенде әдетте жалпы Ұлыбритания мен АҚШ-тың бәсекелестігі, әсіресе мұнай тақырыбында келіспеушілік болғаны байқалады. Маханның теориясының ұсынылған жылдары АҚШ-та Standard Oil мұнай компаниясы және Ағылшын-Нидерланды серіктестігі, Royal Dutch Shell мұнай компаниясы арасында әрі Қиыр Шығыста әрі Америка құрлығында мұнай бәсекелестігі бар екенін көрсетті.

Николас Джон Спайкмэн, 1940 жылдары «Бейбітшілік Географиясы» атты кітабында «римлэнд» теориясын (бір елдің немесе аймақтың перифериялық аймағы) ұсынды. Оның айтуынша, «Егер кімде кім «римлэнд» аймағына үстемдік құрса, ол Еуразия материгіне үстемдік орнатады. Егер кімде кім Еуразия материгіне үстемдік құрса, ол әлемге үстемдік орнатады». XIX ғ. басым күресі теңіз жолдарына үстемдік құрған Ұлыбритания мен жылы теңізге қол жеткізуге тырысқан Ресей арасында өткен. Егер Ресейдің қандайда бір теңіз жағалауын басқаруға мүмкіндігі болатын болса («римлэнд» аймағы), Ресей хэртлэндты бақылауын жалғастыра бергенше хэртлэндтқа тиесілі экономикалық, әскери көздеріне байланысты ірі күш/держава болуын жалғастырады. Бірақ жаңа әлем (АҚШ) үшін қауіп болу ықпалын тоқтатады. Николас Джон Спайкмэн (1893-1943) «римлэнд» аймағы теориясына бағытталған тұжырымдамасына назар аударған. Геосаясаткер өнеркәсіп және тасымалдың дамуымен Еуразияны қоршаған «римлэнд» аймағы стратегиялық тұрғыдан «хэрдлэндқа» қарағанда маңыздырақ болуы мүмкін екендігіне назар аударған. Ирак, Сауд Арабиясы, Қара теңіз, Түркия, Украина, Ауғанстан, Пәкістан, Қытайдағы Шығыс Түркістан «хэрдлэндтің» «римлэнд» аймағы болып табылады. 'Римлэнд' аймағы Балқан аймағына

және Орталық Еуропаға дейін созылады. Себебі, «Римлэнд» аймағы елдерінен «хэрдлэндтің» энергетикалық шикізатын тасымалдау желілері өтуде, өткізу нысандарын қабылдаушы немесе өткізуге үміткер аймақ болып табылады. Энергетикалық желілермен қатар, энергетикалық бассейндегі географияда ағымдағы елмен этникалық және діни ортақтық маңызды рөл ойнайды (Акгүл, 2009:6).

Спайкмэн теориясы дамыту кезінде АҚШ мүддесіне негізделген болатын. Ол АҚШ-тың «римлэнд» елдері (Еуропа, Түркия, Иран, Ирак, Пәкістан, Ауғанстан, Үндістан, Қытай, Корея және Шығыс Сібір) аймағында басқа бір күштің үстем болмауы керектігі туралы мәлімдеді. Спайкмэнның айтуынша, Маккиндердің «хэрдлэндті» өз құнын жоғалтып алған. Шын бағалысы «римлэнд» аймағы теориясы болып табылады. Кімде-кім римландқа үстемдік орнатса, сол Еуразияға үстемдік орнатады. Кімде-кім Еуразияға үстемдік орнатса, әлемде билік етеді. Спайкмэн Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары Ұлыбританияның босатқан/бос тастаған егемен аймақтарына АҚШ үстемдік орнату керектігін және ол аймақтарды Ресей экспансиясынан қорғау қажет, керек болса алып тастау шығындары, сондай-ақ объектілерді тасымалдау оңай болған Таяу Шығыстағы көлік мүмкіндігі аймағына АҚШ-тың үстем күш болу керектігін ұсынды. (Гүлер, 2007:56)

Маккиндер әлемге белгілі үлкен шайқастардың тікелей және жанама себептері ұлттардың тең дамымауынан деп санайды. Бұл теңсіздік ұлттардың мүмкіндігі мен күш қуаттарына байланысты емес. Жер бетіндегі ресурстардың біркелкі бөлінбеуіне байланысты.

Британия империясы күшін жалғастыру үшін «хэрдлэнд» деп аталатын аймақты бақылауды ұсынды. Оның айтуынша, ол кезде Ресей «хэрдлэндтқа» үстемдік құрған еді.

– Кімде-кім Шығыс Еуропаға үстемдік орнатса «хэрдлэнд» (материгіне) үстем болады;

– Кімде-кім «Хэрдлэндтқа» үстемдік құрған болса Дүниежүзі аралына (Еуразияға) үстем болады;

– Кімде-кім Дүниежүзі аралына үстемдік орнатса әлемге үстемдік орнатады.

Маккиндер, құрлықтың маңыздылығына тоқталғанымен, теңізді толығымен шығарып алып тастамайды. Өйткені әлемдік мемлекет болу үшін теңіздердің қандай маңызды рөл атқаратындығы белгілі. Маккиндер ХХ ғ. «хэрдлэндті» бақылауға алған күштің Дүниежүзі аралын жаулап алатындығын және осы жолмен,

сондай-ақ әскери-теңіз күшін егемендігі астына алатындығын айтады (Спайкман, 1942:224).

Дүниежүзі аралына Ресей үстем болуға тырысып және осыған байланысты АҚШ-пен бәсекеге ұмтылады. Бұл аймаққа екеуі де үстем болуға тырысып күресіп келеді. Британдық географ Маккиндердің «құрлық егемендігі» (Kara Hâkimiyeti) теориясы; теңізден мұнайға қол жетпеген, өндіріс ресурстарының құрлықта болған кезеңді қамтиды. Сондай-ақ, Маккиндер дұрыс бағалау жасап теңіз күшінің маңызы төмендеп құрлық, күші әлдеқайда маңызды деп мәлімдеді. Маккиндер Азия, Еуропа және Африка құрлықтарын бөлек материк ретінде емес тек бір құрлық, яғни Дүниежүзі аралы ретінде анықтады және әлемнің басқа континенттерін аралдың жерсерігі ретінде қарады. Дүниежүзі аралы билік пен үстемдік орталығы болып табылады. Дүниежүзі аралының жүрегі Шығыс Еуропа болып табылады. Шығыс Еуропа әлем жүрегіне ашылған қақпа болып табылады. Маккиндердің әлем жүрегі ретінде сипаттаған аймақ теңіз жолымен қол жетімсіз өзін-өзі жеткілікті қамтамасыз ету үшін ресурстары бар аймақ болып табылады. Парсы шығанағы – Каспий осі аймағын қамтыған жаңа «хэрдлэндті» қолда ұстау үшін «римлэнд» аймағы географиясында бақылауды қамтамасыз ету маңызды болып табылады. Әлемдегі жалғыз жаһандық күш және жаһандық күш потенциалы бар елдердің саясаты «хэрдлэндті» пен «римлэнд» аймағы елдеріне бағытталған (Явуз, 2007:25).

Қырғи-қабақ соғыстың аяқталуы геосаяси аренада парадигма өзгерісіне әкелді. Қырғи-қабақ соғыс жеңімпазы АҚШ-тың сыртқы саясатын кескіндегенде Махан мен Спайкмэн теориясынан пайдаланды. 1990 жылдары жаңа геосаяси теориялар Фрэнсис Фукуяманың «тарих соңы»/«тарихтың ақыры» диссертациясы және жаңа геосаяси теорияға жауап ретінде Хантингтонның «өркениеттер қақтығысы» диссертациясы пайда болды. Сол жолда біраз уақыттан кейін АҚШ билігінің төмендегенін алға тартқан Бжезинский тұрақты ұлы держава саясаты үшін «Ұлы шахмат тақтасы» теориясын ұсынды (Бжезинский, 2005:177).

Самуил Хантингтонның «өркениеттер қақтығысы» атты еңбегінде большевиктер революциясы идеологиялар арасында (коммунизм, нацизм, фашизм, либерал демократия) қырғи-қабақ соғыстан кейінгі батыс өркениеті мен батыстық емес өркениеттер (ислам, конфуцианизм) арасында күрес болуын күткен. Әлемде сегіз түрлі өркениеттер: Батыс, конфуциандық,

жапондық, исламдық, үнді, славян-православ, Латын Америкасы мен Африка өркениеті болып табылады. Оның айтуынша, күрес идеологиялық немесе экономикалық факторлардың негізгі емес мәдени себептер құрайды (Аджар, 2013:25).

Кенес Одағының ыдырауы кейін ыдыраған Югославияда жаңа шекаралар түрлі наным сенімге ие Сербтердің, Хорваттардың және босниялықтардың арасындағы соғыстан кейін белгіленді. Сол соғыстар кезінде, Батыстың Босниялықтарға көмектесуге келмегеніне немесе Сербтердің қатыгездігі туралы айыптағанда Хорватия қатыгездігі туралы бірдей көзқараста болмауы сияқты оқиғалар есте сақталады. Югославия енді ішіндегі түрлі элементтеріне негізделген саясатын анықтауға кіріскен еді. Православ орыстар сербтерді, католик немістер хорваттарды қолдауы, ал Босниядағы соғыс кезінде Боснияға мұсылман елдерінің ғана көмектесуі бұдан былай қарым-қатынастарда өркениеттердің барған сайын негізгі өлшеу болуының нәтижесі болып табылады (Хантингтон, 2006:28).

Хантингтон Батыс өркениетінің өзі ішінде жүргізілген қайшылықтарды елемей шығыстан келген қауіпті Ислам әлемін көздеп көрсетеді. Теориясын ұсынғаннан кейін көп ұзамай болған оқиғалар тағы бір рет экспансиялық сезімге ғылыми қабық дайындалғандығын көрсетеді. Таяу Шығыс және Кавказ 11 қыркүйек шабуылдары, сондай-ақ басқа да дағдарыстар сияқты сылтаулармен Американың үнемі араласуына куә болды. АҚШ ол процесте маңызды энергетикалық бассейндерінің қатаң бақылау құруға тырысты (Бакрадзе, 2007:108). Оның айтуынша, қазіргі әлемде дін, адамдарды ынталандырушы және жұмылдырушы күш орталығы болып табылады. Осылайша, өркениеттің анықтамасында, дін басты фактор ретінде қарастырылады. Діндер картасында Батыста христиандық, Қытайда конфуций, Жапонияда синтоизм және Үндістанда буддизм, Азия және Таяу Шығыста Ислам, Балқан славян мемлекеттерінде Православие сенімі, Латын Америкада ескі діні сенім, Африкада тайпалық өмірге байланысты діндерден тұрады. Африкада рулық өмірге байланысты діндерді құрайды. Хантингтонның айтуынша, әлемде жеті немесе сегіз өркениеттер арасындағы қақтығыс мүмкіндігі ең жоғары екі өркениет (Батыс өркениеті мен ислам өркениеті) болып табылады. Хантингтон Ислам мен конфуцийлік өркениеттер арасында одақтастық та ұсынады. Бұл болжамдар аясында Хантингтон АҚШ әкімшілігіне оған қарсы болуы

ықтимал Ислам-конфуцийлік альянсына қарсы бір жағынан батыстың әскери күштерін ұлғайту басқа жағынан қақтығыстың қарсыластарына әскери және экономикалық шектеулерді арттыруды ұсынады.

АҚШ бұл процесте маңызды энергетикалық бассейндеріне қатаң бақылауды орнатуға тырысты. АҚШ президенті Джордж Буш; террористердің батыстың қолдаған жоғарғы құндылықтарына (сайлау құқығы, дін және ар-ождан бостандығы, жеке бостандықтар) жау екенін білдіру арқылы Мұсылман елдерін жабайы деп көрсетуге тырысты. АҚШ жаңа бір «бөтен» құру процесінде әлі күнге дейін табысты болып келеді. Себебі Батыста ислам құндылықтары мен мұсылман қоғамдастығын кемсітуі және сыйламауы барған сайын қиындық тудырып отыр. «Ислам» тұжырымдамасына «Ислами» сипаттама беруі, терроризм Исламның бір бөлігі ретінде қабылдануына себеп болды. Жеке басын мұсылман ретінде куәландыратын ұйымның жасаған іс-шаралары егер сыни бағаланатын болса терроризм тұжырымдамасын пайдаланылады. Көптеген мұсылман емес лаңкестік ұйымдар бар. Испанияда ЕТА операциялары және Ирландия ИРА операциялары жұмыс істейді және олар христиандар тарапынан құрылған лаңкестік ұйымдар болып табылады. Сондықтан барлық христиандар туралы лаңкес деп жариялау және террорист ретінде жариялау қалай дұрыс емес болса, сондай-ақ осыған ұқсас жағдай мұсылмандар үшін де айтуға болады (Бакрадзе, 2007:13).

Збигнев Бжезинский «Ұлы шахмат тақтасы: Америка басымдылығы және оның геостратегиялық талаптары» атты кітабында теориясын экономикалық, технологиялық, әскери және мәдени жағынан біріктіруге сүйенеді. Ол АҚШ-тың гегемониясының тұрақтылығымен айналысады. Ғасырлар бойы Еуразия әлемдік саясаттың орталығына айналды және мұнда өмір сүріп адамдар әлемді билеген еді. Алайда XIX ғ. басында, бірінші дүниежүзілік соғыспен бүтіндігі бұзылып қалған Еуразия күші Екінші дүниежүзілік соғыспен бірге аяқталды. Орнын Еуразиялық емес күшке (АҚШ) қалдырды. Кенес Одағы ыдырағаннан Еуразиялық емес күш (АҚШ) төреші болды және әлемдегі ең үлкен держава ретінде анықталды. Еуразия жаһандық үстемдік күресінің ойналған шахмат тақтасы болып табылады және күрес геосаяси мүдделердің стратегиялық басқаруын да қамтиды. 1940 жылдары Гитлер мен Сталиннің мәмілеге келгені сияқты «Еуразия әлем орталығы оны

бақылауына алған әлемді басқарады». Бүгінгі Бжезинскийдің «Ұлы шахмат тақтасы» еңбегінде «Еуразиялық Балқан» деп аталатын аймағы бай энергия ресурстарымен Әлемнің ең маңызды аймағы ретінде қарастырылады. Сондықтан оны жаһандық энергетикалық күресті жалғастыратын шахмат тақтасымен салыстыруға болады (Акгүл, 2009:9).

Америкалық геополитик Бжезинскийдің айтуынша Еуразиялық Балқан аймағының орналасқан жері геосаяси маңызды болып табылады. Бір аяғы Еуразияның ең бай және өнеркәсібі дамыған батыста болып табылады. Бір аяғы Шығыстың ұшында орналасуы еріксіз қалыптасып жатқан көлік желісінде орналасуда. Сонымен қатар аймақ, қауіпсіздік және тарихи менмендік тұрғысынан, сондай-ақ үш ең жақын және ең қуатты көршісілер Ресей, Түркия және Иран үшін маңызды болып табылады. Қытайдың да аймақтағы саяси қызығушылығы артып келеді. Бірақ Еуразиялық Балқан аймағының экономикалық әлеуеті ретінде осылардың бәрінен де маңыздырақ бір ерекшелігі бар. Осы аймақта, ірі тау-кен және алтын қоры, сондай-ақ өте үлкен табиғи газ және мұнай қоры бар (Емеклілер, 2010:39).

Бжезинский Еуразиялық Балқан деп атаған аймағы жаңа осі геосаяси сипаттамаларымен қатар жерасты ресурстары және энергия көздерімен әлемнің ең маңызды аймағы ретінде көрінеді. Осы жаһандық бәсекелестіктің ең маңызды актері АҚШ-тың стратегиясы дәстүрлі Англо-саксон геосаяси көзқарасы арқылы Еуразия материгін хэртлэнд теориясымен қолдауы бойынша құрылды. Осы тұрғыдан алғанда АҚШ-тың Ауғанстан мен Иракқа әскери араласуы, Қара теңіз, Каспий өңірі және Орталық Азияға бағытталған саясаты, Бжезинскийдің болжаған АҚШ Еуразияшылдығын жүзеге асыру қадамдары ретінде қарастыруға болады. Бжезинскийдің атап көрсеткен Еуразиялық Балқан деп аталатын аймақ тоғыз елді қамтиды. Сонымен қатар, екі кандидат ел бар. Тоғыз елдің сегізі: Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Әзірбайжан, Армения және Грузия. Осы елдердің барлығы алдын Кеңес Одағында болды. Ауғанстан тоғызыншы ел болып табылады. Бұл кандидаттардың тізіміне Түркия мен Иранды қосуға болады (Бжезинский, 2005:109).

Еуразиялық Балқан энергия көзін шығаруға ұлы державалар үлес иесі болуды мақсат етіп отыр. Бұл өңірде энергия көздері бойынша ірі державалардың акционерлері қолданыстағы үлестерін арттыруды көздеп отыр. Сондай-ақ,

өндірілген ресурстардың (мұнай мен газ) әлемдік нарыққа қай бағыттар бойынша ұсынылатыны жайында күресу үстінде (Султанов, 2005:81).

Фрэнсис Фукуяма 'тарихтың соңы және соңғы адам' зерттеуінде тарихтың соңы болып табылатын демократиялық мемлекетті либералды демократиямен ұштасқан, технологиямен толықтырылған жүйе ретінде анықтай келе либерализмге балама ретінде Ислам теократиялық мемлекетін ұсынды. Тіпті Фукуяма христиан дінін мысал дін деп қабылдады. Исламды терроризм, радикал ислам деп көрсетеді. Фукуяма идеологиялық қақтығыстың бітуін жариялай отырып әлемде жалғыз модел либералды демократия қалады деп мәлімдеді (Фукуяма, 1999:105).

Қорытынды

Қазіргі заманғы батыс геосаясат диссертациялары ретінде белгілі Хантингтонның «өркениеттер қақтығысы», Бжезинскийдің «Ұлы шахмат тақтасы», Фукуяма «тарихының соңы және соңғы адам» еңбектерінде, әсіресе, таяу шығыста орын алатын оқиғалардың қағаз жүзіндегі жоспары еді. Өркениеттер қақтығысы, шын мәнінде наным-сенім күресі болып табылады. Террорист христиан, террорист еврей деген нәрсе жоқ, бірақ Ирландияның азат ету ұйымы (IRA) мен Израиль бар. Қалаған нәтижеге қол жеткізу үшін бұл жердегі негізгі мақсат, дін-Исламға бағытталған адамгершілікке жатпайтын қорқытуға негізделген қозғалыс болып табылады. Энергетика және энергетикалық ресурстардың қоғамдық өмірде өсіп жатқан әсері мемлекеттің саяси үрдістеріне де ықпал еткені сияқты күш саясаты және ұлттық мүдделер үшін әрекет жасаған мемлекеттер де саяси теориялардың даму үрдістеріне да әсер етті. Дегенмен ашық айтылмаса да «Үстемдік теориясы» ('Hâkimiyet Teorileri') ретінде белгілі геосаяси теорияларды ортаға салған геосаясаткерлердің негізгі проблемаларының бірі ұлттық мүдделері мен күш саясатын қамтамасыз ететін қажетті қайнар көздер иесі болып табылатын мемлекетті олар аз күш жұмсап қалай басқаруға болатынын табуға тырысқан. Маханнан Бжезинскийге дейін белгілі бір батыс ойшыл геосаясаткерлердің мақсаты сол уақытта ең жоғары энергия көздеріне ие аймақтарға бағытталуы таңқаларлық емес.

Батыс Геосаяси көзқарасы бойынша Таяу Шығыстағы, Кавказдағы, Орталық Азиядағы табиғи ресурстар орналасқан аудандар үшін күресуге тырысты. Батыс геосаясаткерлері

осы аймақтарға бұрын географиялық салалар арқылы көзқарастарын негіздеген болса Қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейін идеологиялық тұрғыдан жақындады. Тіпті діни элементтерді қоса отырып өркениеттер арасында соғыс жариялады. Аталмыш діни элементтер

исламға бағытталды. Исламды терроризм тұжырымдамасымен сәйкестендіре отырып, осы мақсатта өте табысты болды. Батыс елдері АҚШ-тағы 11 қыркүйек шабуыл нәтижелері Ауғанстанға кіру мақсатының толық шарықтау шегіне жетті.

Әдебиеттер

- Ары Т. (2004) Халықаралық қатынастар теориялары. – Стамбул: Альфа баспасы. – 213 б.
 Севим Д. (2013) Ғаламдық энергия стратегиялары және геополитика, Анкара: Сечкин баспасы. – 102 б.
 Сайғын Х., Челик Д. (2011) Гео-Энергиялық көзқарас. – Стамбул: Стамбул Айдын университеті баспасы. – 25 б.
 Акгүл Ф. (2009) Ресейде және Түркияда еуразияшылық. – Стамбул: IQ Мәдениет, өнер баспасы. – 6 б.
 Гүлер М. (2007) Орта Азия мен Кавказияға Түрік көзқарасы. – Стамбул: Білім мәдениет баспасы. – 56.
 Спайкман Н.Д. (1942) Әлем саясатында Америка стратегиялары: АҚШ және күш деңгейі. – Нью-Йорк: Харкоурт баспасы. – 224 б.
 Явуз Д. (2007) Тәуелсіздіктерінің 15 жылдығында Түркі халықтары. – Анкара: Түрік ошақтары. – 25 б.
 Брзезинский З. (2005) Үлкен шахмат тақтасы... – Стамбул: Инкляп баспасы. – 177 б.
 Аджар Н. (2013) Энергияның геосаяси маңызы және XX ғ. мұнай ізденісінде Гулбенкиян нұсқасы: магистратура зерттеу жұмысы, Сакария: Сакария университеті баспасы. – 25 б.
 Хантингтон П.С. (2006) Өркениеттер қақтығысы. – Анкара: Вади баспасы, 10-басылым. – 28 б.
 Бакрадзе Ш. (2007) Терроризм және қауіпсіздік проблемалары. – Анкара: Анкара баспасы. – 108 б.
 Емеклілер Б. (2010) Каспий теңізі геосаясаты. – Стамбул: Білге стратегия баспасы. – 39 б.
 Султанов Б. (2005) Евразия стратегиясы. – Астана: КИСИ баспасы. – 81 б.
 Фукуяма Ф. (1999) Тарих соңы және соңғы адам. – Стамбул: Күн баспасы. – 105 б.

References

- Arı, Tayyar (2004), Uluslararası ilişkiler Teorileri, Alfa Yay., İstanbul
 Sevim, Cenk (2013), Küresel Enerji Stratejileri ve Jeopolitik, 2.Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara
 Saygın, Hasan. ve ÇELİK, Ceyhan. (2011), Jeo Enerjik Bakış, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul
 Akgül, Fatih (2009), Rusya ve Türkiye’de Avrasyacılık, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul
 Güler, Müjdat (2007), Orta Asya ve Kafkaslara Türk Bakışı, İlgі Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul
 Spykman, Nicholas John (1942) America’s Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power, New York: Harcourt, Brace and Company
 Yavuz, Celalettin (2007), Bağımsızlıklarının 15. Yılında Türk Cumhuriyetleri, Türk Ocakları/ATO, Ankara
 Brzezinski, Zbigniew (2005), Büyük Satranç Tahtası: Amerika’nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri, (çev.) Yelda Türedi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul
 Acar, Necmettin(2013), Enerjinin Jeopolitik Önemi ve 20.Yüzyılda Petrolde Aracılık Gülbenkyan Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
 Huntington, P.Samuel (2006) Medeniyetler Çatışması, Vadi Yayınları, 10.Baskı, Ankara
 Bakradze, Şota (2007), Terörizm ve Güvenlik Sorunları, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara
 Emeklier, Bilgehan, (2010), Hazar Jeopolitiği, Bilge Strateji, Cilt:1, Sayı:3, ss.3-8
 Sultanov, B (2005), Evraziskaya Strategya, Kİ Publikatsi, Astana
 Fukuyama, Francis (1999) Tarihin Sonu ve Son İnsan, Gün Yayıncılık, İstanbul